

A lexikális jelentés topikus szerkezete szóösszetételekben

Simonffy Zsuzsa
PTE
Pécsi kutatócsoport

I. Bevezetés

➤ A kutatás irányvonala (háttér kérdés)

● Milyen terminusokban lehet adekvát módon leírni a nyelvi jelentést? Hogyan lehet leírni szisztematikusan azokat a szubjektív aspektusokat, melyek a megnyilatkozásokban előforduló szavak használatához kötődnek?

-Nagy általánosságban: nézőpont

-Specifikusan: topikus mező

-Modell: Nézőpontok szemantikája (Raccah)

● A szójelentés problémája: a *diskurzusban-megjelenő-szóelőfordulások* felidézte toposzok alapján a *langue-szintű-szótári-szó* topikus mezőjének, ill. a hozzá társítható lexikalizált toposz azonosítása.

➤ Esettanulmány

-az *öreg, vén, nő, asszony* szavak vizsgálata

II. Elméleti előfeltevések

- Posztulátum a megfigyelésre vonatkozóan.

A megfigyelt dolgok között kauzális viszony áll fenn. A szemantikai jelenségek a megnyilatkozásoknak nem közvetlenül megfigyelhető hatásai, és okozhatnak közvetlenül megfigyelhető cselekvéseket és viselkedéseket.

- A nyelvek alapvető tulajdonsága az argumentáció.

Bár nem minden megnyilatkozás szükségszerűen argumentáció, minden mondat használható olyan megnyilatkozásként, mely argumentáció.

III. A modell és fogalomtára

A Nézőpontok szemantikája: argumentáció-elmélet+toposz-elmélet+polifónia-elmélet

A *toposz* olyan általánosnak és közösnek tartott elv, mely 4-féle formát ölthet : // - + P, - + Q //

Pl.

Hideg volt az éjjel, a növények rossz állapotban lehetnek.

Fagyott az éjjel, a növények elpusztulhattak.

T // - hőmérséklet, + tönkremegy //

Topikus mező

- Az a mód, ahogy látunk egy entitást, tulajdonságot vagy relációt. Ezt a látásmódot viszont meghatározza egy másik topikus mező. Egy topikus mezőt megjeleníthetünk úgy, mint egymásba illeszkedő topikus mezők láncolatát, ahol minden egyes topikus mező jellemezhető egyrészt egy konceptuális mezővel (entitás, tulajdonság vagy reláció), másrészt egy másik topikus mezővel, amit magába foglal, mely szintén jellemezhető egy konceptuális mezővel és egy topikus mezővel, melyet magába foglal, és így tovább, egészen addig, míg el nem jutunk egy elemi topikus mezőig. Ez utóbbi lévén értékelő elv, fokozati skálát vezet be a topikus mezőre nézve (Raccah 2002 : 263-264).

A szó

- *langue-szintű-szótári-szó*: nyelvi egység, mely a mondat (a megnyilatkozás formája) rész-struktúrája.
  - *diskurzusban-megjelenő-szó*: a diskurzus alapegysége.
  - Ahogy a megnyilatkozás a mondat használata egy adott szituációban, úgy a *diskurzusban-megjelenő-szó* (szókincs) a *langue-szintű-szótári-szó* használata egy adott szituációban (lexika).
- jelentése (*signification*): egy nyelv lexikális leírása, megszorítások összessége, jelentéskonstruálást megszabják
  - jelentése (*sens*) függ az értelmezés szituációjától, így az értelmezőtől is

IV. A szó és a toposzok viszonya

- A nézőpontok kiosztása (polifónia).
- A nézőpontok: tagolódás

természet :

- elemi értékelő ítéletek (jó, rossz)
- értékelő ítélet : egy nézőpont

A toposzok azok az eszközök, melyek az argumentációt nyilvánvalóvá teszik. A szavakkal együttjáró megszorításokat rajtuk keresztül érhetjük el.

A tagoló elemek (*articulateur*) a toposzok formájára, más szavak a toposzok összetevőire, a topikus mezőkre nézve jelentenek megszorításokat.

V. Az elmélet hipotézise

Vannak lexikalizált toposzok

VI. Esettanulmány

VI. 1. adatgyűjtés

- ▶ A megfigyelt nyelvi adatok, a diskurzusok egyik *tulajdonságát* megfogalmazhatjuk: sokszor elárulják a beszélő világlátását, gondolkodásmódját, ideológiáját, szándékától függetlenül is.
- ▶ A megnyilatkozások belső szerveződésének számos lehetőségétől (szubjektum-prédikátum, téma-réma, állítás-előfeltevés, stb.) eltekintve is *konszenzus*: az explicit tartalomhoz valamilyen implicit tartalom is kapcsolódik

- ▶ A denotációs felfogásra építő *tekintélyes* (értelmező) szótárak: gyakran helyet adnak a szavak implicit jelentésének, a definíciót követő példák számos esetben annak kiegészítései (a konnotáció hagyománya).
- ▶ A nyelvek kulturális meghatározottsága, a „nem elég a fogalom visszaadása” elvének érvényesülése a *fordítási gyakorlatban*.
- ▶ Az agglutináció értékű szóösszetétel
- ▶ következtetés:
  - (i) A *rögzült ideológikus előfeltevések* olyan nézőpontok, melyek a *langue-szintű-szótári-szóban* az interpretáció szükséges feltételeiként vannak jelen.
  - (ii) A diskurzus által előírt nézőpontok kifejezhetők argumentációs irányultságukkal.
  - (iii) Az argumentációs irányultság megragadható a topikus mező fogalmával.
  - (iv) A *rögzült ideológikus előfeltevések* tehát kifejezhetők lexikalizált topikus mezők segítségével

VI. 2. Az eljárásmód

- 1. lépés: A jelenség megfigyelése és a probléma. Bizonyos együttes előfordulások lehetségesek, mások viszont nem.
- 2. lépés : A megfigyelt jelenséget pontosan leírni, hogy el tudjuk különíteni az interpretáció szubjektív tényezőitől. Ehhez adekvát a modell.
- 3. lépés : Magyarázat : inkompatibilitások
- 4. lépés : A lexikalizáltnak tételezett toposzok tesztelése
- 5. lépés: Kiegészítő hipotézis felállítása az agglutináció értékű összetételre nézve
- 6. lépés : Újabb leírások felé

➤ 1.lépés

- A morfológiailag jelöletlen összetételek és az ugyanolyan alakú szószerkezetek másként viselkednek. Egyik esetben, ha a melléknév előtagú alakulat kompozitum, nem lehet szintagma, másik esetben sem kompozitum, sem szintagma. A probléma szemantikai jelenségként való értékelését a nyelvek fordítása során az a tapasztalati megfigyelés motiválta, hogy bizonyos szavak nem fordul(hat)nak elő együttesen.
- Informátorok alapján (54 esetből) a „la vieille”, „la vieille femme”, „la vieille dame” szerkezetek magyar megfelelőire nézve a következő megállapításokat tehetjük:
  - ▶ a francia szintagmák megfelelői nem szerepelnek: *öreg nő/ öregnő, öreg asszony*
  - ▶ az idős korú emberek kifejezésére:
    - (i) vagy összetett szó kínálkozik: *öregasszony* (5)
    - (ii) vagy szószerkezetek
  - ▶ ha az *öreg* melléknév szerepel, akkor a *hölgy* főnévvel (14) kombinálódik

- ▶ ha az *asszony* főnév szerepel, akkor az *idős* (7) melléknévvel kombinálódik
- ▶ ha a *nő* főnév szerepel, akkor az *idős* melléknévvel (8) kombinálódik
- ▶ *hölgy* főnév kombinálódik az *idős* melléknévvel (14)
- ▶ ezen kívül *az öreg* (4), *az idős ember* (1), *az idős néni* (1)

Megjegyzés1: Ezeket a megfigyeléseket megerősíti A Magyar Nemzeti Szövegtárban végzett keresés is.

Megjegyzés2: Az informátorok számának növelésével, a lehetőségek nagyobb kombinációt sejtetnek.

Megjegyzés3: Szótárak segítségével kiegészíthető: az idős korú emberek kifejezésére a lista a *vénasszony* összetett szóval.

➤ 2. lépés

Miért nem szerepelnek?

Inkompatibilitás? Mi akadályozhatná meg, hogy emberi tulajdonságok esetében ne lehetne melléknév + főnévből álló szerkezetet alkotni? A szóösszetételek esetében nem szisztematikus a melléknév+főnév összetapadása, nem következik belőle a szerkezet lehetőségének blokkolása.

Megjegyzés: *Magyar Nyelv Értelmező Szótár* jelentéskoncepciója denotatív, mégis megerősíti: a *nő* főnév nem kombinálódik az *öreg* melléknévvel, a felsorolt példákban nem szerepel *öreg*, (*idősebb*, *középkorú* igen).

➤ Leírások

- Az *öreg* melléknév leírása. Az idő toposza.

T1 //+idő múlik, +hoz// ; T2 //+idő múlik, +visz//

Tlex öreg //+idő múlik, +tud//

Tlex vén //+idő múlik, -képes//

Tovább bonthatjuk a toposz tagjait:

TMlex öreg: <IDŐ, <HOZ, jó/rossz>>

TMlex vén: <IDŐ, <VISZ, jó/rossz>>

- A *nő* főnév leírása.

TMlex nő: <NŐNEMŰ ÉLŐLÉNY, <NŐI MIVOLT, jó/rossz>>

- Az *asszony* főnév leírása.

TMlex asszony: <NŐNEMŰ ÉLŐLÉNY, <ÉRETTSÉG, jó/rossz>>

➤ 3. lépés

- *Vén nő* nem fordul elő, összeegyeztethetlenség az öregedés és a nőiség nézőpontja között.
- *Öreg nő* összeegyeztethetlensége is? Újra értékeljük a leírást. Feltételezzük, hogy a magyar nyelvben a tapasztaltság, bölcsesség ellentéte kristályosodott ki a szóban. Kiegészítő hipotézis a *gyengeség, védtelenség* nézőpontjából tekintünk rá.
TMlex. nő: <NŐNEMŰ LÉNY, <NŐI MIVOLT, <VÉDTELENSÉG, jó/rossz>>>

Öregasszony: a két nézőpont ugyanazon argumentatív irányba mutat. Az összetapadás művelete a matróna (tisztelet) nézőpontjának megerősítéséhez, megszilárdulásához vezet.
Öregnő: a kontradikció miatt nincs összetapadás.

VI. Tesztelés és evidencia

- 4. lépés Nem teljesen intuitív-e ilyen módon leírni az *öreg, vén, nő, asszony* szavakat?
- A nyelvi intuíció megbízhatóvá tehető. Eszközök:
  - paradoxális és doxális megnyilatkozások:
??*Péter sokat dolgozott, kipihente magát.*
Péter sokat dolgozott, elfáradt.
  - Mi dönti el? Saját interpretáció.
Probléma: paradoxális és értelmezhető
Élvezem a kánikulát.
A munka pihentet.

➤ megoldás: konnektívák

Preszupponálják az argumentációs relációt a két tag között. A különböző nézőpontokat kénytelen magára vállalni az aktuális beszélő. Felhasználható nyelvi eszközök: *mégis*, *pedig*, *túlságosan*

- *Mégis* leírása.

A *mégis* B. A érv, B (metanyelvi) konklúzió. A érv konklúziójával B ellentétes. A-nak lehetséges konklúziói a hozzákapcsolódó toposzban a második TM fokozataival egyeznek meg. *Mégis* tehát olyan ellentétes konklúziót vezet be, mely A toposzában a második TM-vel áll szembe.

Pedig leírása.

A pedig B.

A (metanyelvi) érv, B konklúzió. B-nek konklúziójával A ellentétes B-nek lehetséges konklúziói a hozzákapcsolódó toposz második TM-ének fokozatai.

Pedig követi tehát a konklúzióval ellentétes A-t, mely B toposzában a második TM-nek egyik fokozata.

Nyelvi teszt a „mégis” szóval

- -a *nő* főnév lexikalizált nézőpontja a *védtelesség*. Próbáljuk megcáfolni.
- -az *asszony* főnév lexikalizált nézőpontja az *érettség*. Próbáljuk megcáfolni.
- A (sz) *mégis* B (sz TM)
- Ha a feltevésünk helyes, a kapott megnyilatkozásnak interpretálhatatlannak kell lenni.
- Ellenkező esetben, ha a beszélő tudja interpretálni, azzal megcáfolja, és TM nem lexikalizált.
  - ??Éva *nő, mégis védtelen.*
  - ??Éva *asszony már, mégis érett.*
  - Éva *asszony már, mégis védtelen.*

Nyelvi teszt a „pedig” szóval

- A (sz TM) *pedig* B (sz)
- Ha a feltevésünk helyes, a kapott megnyilatkozásnak interpretálhatatlannak kell lenni.
- Ellenkező esetben, ha a beszélő tudja interpretálni, azzal megcáfolja, és TM nem lexikalizált.

??Éva védtelen, pedig nő.

??Éva érett, pedig asszony már.

Éva védtelen, pedig asszony már.

Nyelvi teszt a „túlságosan” szóval

- -az *öreg* melléknév lexikalizált nézőpontja a *tudás*. Próbáljuk megcáfolni
- Létezik egy R nyelvi elem, mely a *t* mezőn egy értéket jelöl ki. Akkor lesz *t* lexikális, ha «túlságosan Ö R számára» szemantikai anomáliához vezet.
- Melléknév: öreg
- Topikus mező: tud
- Kijelölt érték: népi bölcsesség
- ??Túlságosan öreg a népi bölcsességhez.

A teszt evidencia amellett, hogy vannak lexikalizált toposzok.

➤ 5. lépés

- **Kiegészítő hipotézis felállítása a szóösszetételre nézve.**
- Az összetétel műveletéről feltételezhetjük, a nézőpont fogalmára támaszkodva, ha a két szó azonos argumentációs iránya egybevág, akkor az egyetlen szóvá illesztés megtörténik. Az előtag mint módosító tényező nem az irányt, csak az érv erősségét módosítja.
- Ellenkező esetben az összetételről feltehetjük, hogy nem tapadás.

Konklúzió helyett

- 6.lépés. Melléknévhalmozás
- ▶ egy régi hegymászó bölcsesség jut eszembe: Vannak vakmerő hegymászók, és vannak öreg hegymászók, de **vakmerő öreg** hegymászók nincsenek!
<http://www.paci.hu/forum/index.php?showtopic=1191&st=40>
- ▶ Vannak öreg, és vannak vakmerő pilóták. De **öreg vakmerő** pilóták nincsenek.
<http://mosoly.blog.dada.net/post/576841/>
- ▶ Repülő körökben van egy mondás, ami szerint kétféle pilóta létezik. Az öreg pilóta és a vakmerő pilóta. **Öreg és vakmerő** pilótát még senki sem látott.
http://www.macsett.hu/pages/alap_kep.php?file_nev=sp1.html
- ▶ vakmerő motoros is van, meg öreg motoros is van, de **vakmerő öreg** motoros az nincs.
- ▶ van viszont vakmerő öreg autós. 40 éve vizsgázott ötödjére ment át és azóta a semmit is elfelejtette, majd 8-szor karambolozott, aszfaltba gyalult két gyalogost, akik mitugrálnak pontelőtte.
http://varos.blogter.hu/?post_id=273941

- ▶ Az *öreg* alapján a kalkulálást azzal kezdhetjük, hogy a *tudásnak* összeegyeztethetetlennek kell lennie a *vakmerő* melléknév nézőpontjával.
- ▶ Toposz 1 pozitív míg Toposz 2 negatív színben tünteti fel a kockáztatást és a veszélyvállalást.
- ▶ Toposz 2: *óvatos* és *vakmerő*
A két szó értéktelen cselekedetként láttatja a kockázatvállalást. Az *óvatos* viselkedése ennek megfelel, tudja, hogyan kell elkerülni a veszélyt, lehet dicsérni. A *vakmerő* nem alkalmazza a toposzt, nem tudja, hogyan kell elkerülni, nem elfogadható, ha szembeszáll, esztelen, oktalan a cselekedete, ezért kritizálni kell.
- ▶ Az *óvatos*hoz társuló toposz //+veszély, +védekezés//, akkor a *vakmerő*höz ennek ellentéte.

Referenciák

- BRUXELLES, Sylvie, Oswald Ducrot et Pierre-Yves Raccah (1995): "Argumentation and the lexical topical fields"; *Journal of Pragmatics*, 24, 1-2, 99-114.
- DUCROT, O. (1996a). « Pour une description non-véritative du langage », *Études de Lettres*, 1-2, 235-249.
- MAHFOUDH-HUBERT, Haifa Ben, CHMELIK, Erzsébet et Pierre-Yves RACCAH, Les points de vue dans le lexique et dans le dictionnaire, man.
- RACCAH, Pierre-Yves. (2002). « Lexique et idéologie : les points de vue qui s'expriment avant qu'on ait parlé ». In Carel, Marion (ed.), *Les facettes du dire : Hommage à Oswald Ducrot*. Paris, Kimé.
- RACCAH, Pierre-Yves. (2005) « What is an empirical theory of linguistic meaning a theory of? » In Zygmunt FRAJZYNGIER et al. (eds.). *Diversity and Language Theory Studies in Language*, Companion Series, John Benjamins.
- RACCAH, Pierre-Yves (2006). « Polyphonie et argumentation : des discours à la langue (et retour...) » dans SIMONFFY, Zsuzsa (dir.), *L'un et le multiple*, Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- SIMONFFY, Zsuzsa (2006). « Y a-t-il des topoi lexicaux attachés au mot *vengeance* ? » dans MARILLAUD, Pierre et GAUTHIER, Robert (dir.), *Vengeance et ses discours*, CALS/CPST, 2006, 39-51.